

Turek, Waldemar

"De sacramentis" Św. Ambrożego w Katechizmie Kościoła Katolickiego

Studia Płockie 25, 33-40

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Waldemar Turek

DE SACRAMENTIS ŚW. AMBROŻEGO W KATECHIZMIE KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Zbliżająca się 1600 rocznica śmierci św. Ambrożego, biskupa Mediolanu¹, jednej ze znamienitszych postaci starożytnego Kościoła, stanowi dobrą okazję do refleksji nad współczesną recepcją jego bogatej myśli teologicznej, filozoficznej i literackiej. Opublikowany w dniu 11 października 1992 *Katechizm Kościoła Katolickiego* (odtąd: KKK)² w wielu miejscach odwołuje się do autorytetu biskupa Mediolanu, ukazując tym samym aktualność jego nauczania dla chrześcijan żyjących 16 wieków później. Dokładniej mówiąc, traktaty biskupa Mediolanu są cytowane w interesującym nas Dokumencie 21 razy, co daje św. Ambrożemu zaszczytne trzecie miejsce wśród uwzględnionych chrześcijańskich autorów starożytnego Kościoła (po św. Augustynie – 92 cytaty i św. Ireneusza – 32 cytaty).³ Wzmiankowane cytaty wzięte z dzieł biskupa Mediolanu pochodzą z jego następujących pism: *De mysteriis* (2), *De officiis ministrorum* (1), *De paenitentia* (1), *De sacramentis* (7), *De viduis* (1), *De virginitate* (1), *Enarrationes in Psalmos* (1), *Epistulae* (1), *Explanatio symboli* (3), *Expositio evangelii secundum Lucam* (2), *Expositio Psalmi CXVIII* (1). Już na podstawie tych kilku danych statystycznych można powiedzieć, że dziełem które w największym stopniu zainspirowało myśl Autora KKK jest traktat zatytułowany *De sacramentis*, stanowiący, wraz z *De mysteriis* i *Explanatio symboli* podstawę sakramentologii św. Ambrożego. Analizując obecnie poszczególne fragmenty *De sacramentis* przytoczone w KKK, będę starał się odpowiedzieć, na czym polega oryginalność myśli biskupa Mediolanu w dziedzinie sakramentologii i jakie jej elementy wydają się być aktualne dla Kościoła dzisiejszych czasów. Wcześniej jednak wydaje się wskazane opisać kontekst powstania samego dzieła i główne elementy jego treści.

W bogatej spuściźnie literackiej św. Ambrożego traktat *De sacramentis* zaliczany jest, wraz z dwoma w/w pismami oraz kilkoma innymi, do grupy dzieł dogmatycznych. Biskup Mediolanu napisał interesujący nas traktat na temat chrztu, bierzmożowania i Eucharystii oraz modlitwy „Ojcze nasz” z myślą głównie o nowo ochrzczonych. Pierwszy etap powstania pisma stanowią kazania wygłoszone przez biskupa, drugi zaś obejmuje ich pogłębienie i ostateczną redakcję w latach 390/391. Niektórzy uczeni poddali w wątpliwość autentyczność autorstwa omawianego traktatu; w naszym jednak wieku, głównie dzięki studiom znawców takich jak P. Faller, B. Botte i R.H. Connolly, ugruntowano istniejącą zresztą przez wiele wieków opinię, wedle której autorem traktatu *De sacramentis* jest sam św. Ambroży.⁴ Wskazują na to raczej

historyczne, opisane ryty liturgiczne i używany tekst biblijny. W rzeczywistości bowiem *De sacramentis*, wraz z *De mysteriis*, podaje dosyć dokładny opis Nocy Paschalnej, stąd jego doniosłość dla historii rytów liturgicznych i ich znaczenia teologicznego.

Analizując obecnie poszczególne fragmenty dzieła św. Ambrożego, które zostały przytoczone w KKK, zachowuje się porządek odpowiadający strukturze wewnętrznej samego traktatu.

1. *De sacramentis* 2,6

„Zobacz, gdzie jesteś ochrzczony, skąd pochodzi chrzest, jeśli nie z krzyża Chrystusa, ze śmierci Chrystusa. Tu jest cała tajemnica: Chrystus cierpiał dla ciebie. W Nim jesteś odkupiony, w Nim jesteś zbawiony”⁵.

Jak wiadomo, dzieło *De sacramentis* obejmuje sześć kazań, wygłoszonych od wtorku do niedzieli *in Albis*, z których dwa pierwsze obrazują i komentują poszczególne momenty rytu chrzcielnego i celebracji eucharystycznej, nawiązując do wielu epizodów Starego i Nowego Testamentu. Te ostatnie zaś w interpretacji św. Ambrożego zapowiadają w rozmaity sposób ustanowienie wspomnianych sakramentów i są ich figurami.

Przytoczony tekst pochodzi właśnie z drugiego kazania św. Ambrożego, w którym nawiązuje on najpierw do poprzedniego kazania wyjaśniającego niektóre aspekty chrztu chrześcijańskiego, w tym temat potopu rozumianego jako *figura baptismatis*.⁶ Łatwo tu zresztą dostrzec aluzję do tekstu 1 P 3,20-21:

„W nim poszedł nawet ogłosić zbawienie duchom zamkniętym w więzieniu, niegdyś nieposłusznym, gdy za dni Noego cierpliwość Boża oczekiwała, a budowana była arka, w której niewielu, to jest osiem dusz, zostało uratowanych przez wodę. Teraz również zgodnie z tym wzorem ratuje was ona we chrzcie nie przez obmycie brudu cielesnego, ale przez zwróconą do Boga prośbę o dobre sumienie, dzięki zmartwychwstaniu Chrystusa”.

Wydaje się rzeczą stosowną zaznaczyć, że gdy św. Ambroży porusza temat potopu jako figury chrztu w księdze pierwszej swojego dzieła, podkreśla czasowy prymat obrzędów chrześcijańskich w odniesieniu do tych żydowskich (te pierwsze bowiem były już zapowiedziane przez potop).⁷ Dostrzega się tu echo słów Apostoła Narodów, tzn. 1 Kor 10,11: „A wszystko to przydarzyło się im jako zapowiedź rzeczy przyszłych, spisane zaś zostało ku pouczeniu nas, których dosięga kres czasów”. Kluczowym słowem tego tekstu jest termin „zapowiedź” (gr. *tipòs*, łac. *figura*) wyjaśniający fakt pedagogii Boga, który już w czasach Starego Testamentu zechciał „zapowiedzieć” duchowe rzeczywistości ery mesjańskiej (*anty-tipòs*). Św. Ambroży w wielu miejscach swoich dzieł akceptuje ten „typiczny” sens licznych wyrażeń Pisma Świętego, którego Autorem w całości, co biskup Mediolanu często podkreśla, jest sam Bóg.

Na szczególną analizę zasługują słowa św. Ambrożego: „Tu jest cała tajemnica” (*ibi est omne mysterium*), którymi biskup Mediolanu nawiązuje do J 3,5 i 1 J 5,6 i ukazuje krew Chrystusa w ścisłym związku z tajemnicą chrztu.⁸ W rzeczywistości bowiem słowa Jezusa zapisane w Ewangelii św. Jana: „Zaprawdę, zaprawdę, powiadam ci, jeśli się ktoś nie narodzi z wody i z Ducha, nie może wejść do Królestwa Bożego” (J 3,5) były interpretowane już przez poprzednich starożytnych pisarzy chrześcijań-

szych jako zawierające aluzję do sakramentu chrztu i jego absolutnej konieczności do zbawienia. Jeszcze wyraźniejsze w tym względzie są słowa tego samego Ewangelisty w Jego Pierwszym Liście: „Jezus Chrystus jest tym, który przyszedł przez wodę i krew, i Ducha, nie tylko w wodzie, lecz w wodzie i we krwi” (1 J 5,6). Woda i krew nie stwierdzają same przez się, że Jezus jest Mesjaszem, Synem Boga, lecz dopiero dzięki świadectwu Ducha Świętego. Przez chrzest wodą w Jordanie Bóg wskazał, że Jezus jest obiecany, prawdziwym Mesjaszem. Nowe życie nadprzyrodzone otrzymaliśmy przez Jego śmierć na krzyżu.

Jak już zauważyliśmy, fragment *De sacramentis* 2,6 został zacytowany w części drugiej KKK zatytułowanej „Celebracja misterium chrześcijańskiego”, konkretniej zaś mówiąc, w jej dziale drugim „Siedem sakramentów Kościoła”, którego początek dotyczy sakramentu chrztu. Cytowany w n. 1225 KKK tekst św. Ambrożego, poprzedzony jest stwierdzeniem Autora *Katechizmu*: „Krew i woda, które wypłynęły z przebitego boku ukrzyżowanego Jezusa, są zapowiedzią chrztu i Eucharystii, sakramentów nowego życia”. Wydaje się, że wybór słów właśnie św. Ambrożego dla zobrazowania powyższej prawdy podyktowany został głównie ukazaniem w sposób bezpośredni przez biskupa Mediolanu związku istniejącym między krzyżem Chrystusowym i chrztem Jego uczniów; woda i krew, wypływające z boku Chrystusa, są świadectwem prawdziwej Jego śmierci, otwierającej wszystkim ludziom źródła chrztu.

2. *De sacramentis* 4,7; 5,7

„Ołtarz jest symbolem Ciała (Chrystusa), na ołtarzu zaś spoczywa Ciało Chrystusa”⁹

„Czym jest bowiem ołtarz Chrystusa, jeśli nie wyobrażeniem Jego Ciała?”¹⁰

Dwa powyższe zdania św. Ambrożego dotyczące ołtarza Chrystusowego i jego znaczenia pochodzą z czwartej i piątej księgi *De sacramentis*. Czwarte kazanie biskupa Mediolanu jest poświęcone w całości celebracji eucharystycznej, której zapowiedzią była ofiara Melchizedeka. Szczególnie ważne są często powtarzane i dokładne stwierdzenia o rzeczywistej obecności Chrystusa w Eucharystii jak też dosłowne cytaty formuł konsekuracyjnych. W piątym zaś kazaniu, po nowym nawiązaniu do postaci Melchizedeka, św. Ambroży tłumaczy, często nawiązując do stwierdzeń symbolicznych, znaczenie zmieszania wina i wody w kielichu jak też obrazowo przedstawia, jak wielką radością dla chrześcijan jest wspólne uczestniczenie w rytach eucharystycznych.

Słowa św. Ambrożego cytowane są w dziale KKK zatytułowanym „Siedem sakramentów Kościoła”, w numerze poświęconym ołtarzowi. KKK przypomina, tuż przed słowami biskupa Mediolanu, że ołtarz reprezentuje dwa aspekty tego samego misterium, tzn. ołtarz ofiary i stół Pana, aspekty powszechnie znane już w Kościele antycznym. Autor KKK posuwa się jednak dalej z ową symboliką twierdząc, że ołtarz chrześcijański jest symbolem samego Chrystusa i to w dwojaki sposób: sam Chrystus jest ofiarą złożoną dla naszego pojednania i jest też niebieskim pokarmem, który nam się udziela.

3. *De sacramentis* 4,28

„Ileokroć bowiem spożywacie ten chleb albo pijecie kielich, śmierć Pana głosicie (1 Kor 11,26). Jeśli głosimy śmierć, to jednocześnie odpuszczenie grzechów. Jeśli za każdym razem Krew wylewa się na odpuszczenie grzechów, powinienem zawsze ją przyjmować, aby ciągle odpuszczała moje grzechy. Ponieważ ciągle grzeszę, powinienem zawsze mieć lekarstwo”.¹¹

Wydaje się rzeczą wskazaną zwrócić uwagę na cytat św. Ambrożego wzięty z 1 Kor 11,26, podkreślający charakterystyczną dla Apostoła Narodów tezę o wzajemnym związku spożywania Ciała i Krwi Chrystusa z głoszeniem Jego śmierci. Słowa św. Pawła, pochodzące z fragmentu jego listu dedykowanego Wieczerzy Pańskiej, wykorzystywane są przez biskupa Mediolanu w celu ukazania owoców Komunii świętej, tematu omawianego szerzej przez KKK w n. 1391-1401. Pokreśla się tam przede wszystkim fakt, że Komunia święta pogłębia nasze zjednoczenie z Chrystusem, zgodnie zresztą ze słowami samego Mistrza; „Kto spożywa moje Ciało i Krew moją pije, trwa we Mnie, a Ja w nim” (J 6,56). Jako drugi owoc przyjmowania Komunii świętej KKK wymienia ochronę nas przed grzechem i w tym kontekście przytacza zacytowane wyżej słowa św. Ambrożego, precyzując jednocześnie, że Eucharystia oczyszcza nas z popełnionych grzechów: „Jak pokarm cielesny służy do przywracania utraconych sił, tak Eucharystia umacnia miłość, która słabnie w życiu codziennym, a ożywiona miłość gładzi grzechy powszednie”.¹² Jednocześnie KKK precyzuje, że Komunia święta zachowuje nas od grzechów w przyszłości: „Eucharystia przez miłość, którą w nas rozpała, zachowuje nas od przyszłych grzechów śmiertelnych”.¹³

Interesującą rzeczą jest zwrócenie uwagi na lapidarne słownictwo łacińskie biskupa Mediolanu przedstawiającego podstawowe dla nas prawde, często z użyciem słów mających przeciwne znaczenie: *mors – remissio peccatorum*, *sanguis – remissio peccatorum*, *accipere – peccata dimittere*, *pecco – debeo habere medicinam*.

4. *De sacramentis* 5,19

„Człowiecze, nie śmiałeś zwrócić twarzy ku niebu, spuszczałeś oczy ku ziemi, a nagle otrzymałeś łaskę Chrystusa: wszystkie Twoje grzechy zostały ci odpuszczone. Ze złego sługi stałeś się dobrym synem... Podnieś więc oczy ku Ojcu, który Cię odkupił przez swojego Syna, i powiedz: Ojcze nasz... Ale nie żądaj żadnego przywileju. W szczególny sposób jest On Ojcem Chrystusa; nas natomiast stworzył. Powiedz więc ty także przez łaskę: Ojcze nasz, abyś zasłużył, by być Jego synem”.¹⁴

Przytoczony tekst św. Ambrożego pochodzi z części *De sacramentis*, którą biskup Mediolanu rozpoczyna nowy temat swojego dzieła, mianowicie temat modlitwy. W rzeczywistości, kończąc poprzednią zasadniczą część traktatu poświęconą sakramentom i ich pastoralno-teologicznemu znaczeniu, św. Ambroży, mówi: *Haec sunt, quae De sacramentis breviter percucurrimus*¹⁵, po czym wprowadza bezpośrednio temat modlitwy słowami: *Num quid super est nisi oratio?*¹⁶

W Afryce, jak wynika z kazań św. Augustyna, był zwyczaj przekazywania, obok tekstu Credo, również tekstu modlitwy *Pater noster*. Fakt znalezienia w dwóch kazaniach *De sacramentis* komentarzy do Modlitwy Pańskiej mógłby sugerować nam, że

również w Mediolanie istniała podobna praktyka. Jednak sam fakt wyjaśniania *Pater noster* przez św. Ambrożego nie stanowi absolutnie wystarczającego dowodu *traditio* tej modlitwy.

Podkreślając rolę modlitwy w życiu chrześcijanina, św. Ambroży nawiązuje do słynnej sceny ewangelicznej opisanej przez Łk 11,1-4 i Mt 6,9-13, w której Jezus, proszony przez uczniów, podaje tekst „Ojcze nasz”.

Przechodząc do kontekstu, w którym słowa biskupa Mediolanu zostają przytoczone w KKK, warto zaznaczyć, że Jego autor poświęca Modlitwie Pańskiej n. 2759-2865, starając się przybliżyć jej znaczenie i wymowę, cytując obficie również chrześcijańskich autorów antycznych takich jak np. Tertulian, św. Cyprian, św. Augustyn, św. Jan Chryzostom, św. Piotr Chryzolog, św. Grzegorz z Nyssy. Jest bowiem rzeczą znaną, że każdy z wymienionych autorów, komentując *Pater noster*, ukazuje nieco odmienny punkt widzenia związany przede wszystkim z sytuacją wspólnoty, dla której przede wszystkim te wyjaśnienia powstawały. I tak np. w komentarzu Tertuliana dostrzega się w sposób wyjątkowy rolę oczekiwania na powtórne przyjscie Chrystusa. Św. Cyprian z kolei, wyjaśniając Modlitwę Pańską, podkreśla rolę jedności między wyznawcami Chrystusa, traktowanej przez niego jako ważniejsza od samego męczeństwa, natomiast św. Augustyn w komentarzu do *Pater noster* pogłębia charakterystyczne dla siebie tematy grzechu, pokus i odpuszczenia win.¹⁷

Słowa św. Ambrożego pojawiają się w tym fragmencie KKK, w którym omawia się znaczenie pierwszego słowa Modlitwy Pańskiej, tzn. „Ojcze”. Biskup Mediolanu niezwykle klarownie ukazuje, że właśnie dzięki Modlitwie Pańskiej zostaliśmy objawieni nam samym, ponieważ równocześnie został nam objawiony Ojciec. Św. Ambroży pisze przede wszystkim o człowieku zagubionym, który, świadom swoich grzechów, nie ma odwagi patrzeć w kierunku nieba, „siedziby Boga”, ale „spuszcza oczy ku ziemi”, tzn. ku miejscu grzechu. Chce w ten sposób podkreślić jeszcze bardziej darmowy charakter przybrania nas za synów ze strony Boga i wyjątkowej możliwości nazywania go „Ojcem”.

5. De sacramentis 5,26

„Jeśli przyjmujesz chleb każdego dnia, to każdy dzień jest dla ciebie ‘dzisiaj’. Jeśli Chrystus jest w tobie ‘dzisiaj’, to zmartwychwstaje On dla ciebie każdego dnia. W jaki sposób? ‘Tyś Synem moim, Ja Ciebie dziś zrodziłem’ (Ps 2,7). Dzisiaj, to znaczy: gdy Chrystus zmartwychwstaje”.¹⁸

Zacytowane słowa stanowią część wyjaśnień biskupa Mediolanu związanych z czwartą prośbą „Modlitwy Pańskiej”, która to prośba doczekała się zresztą wielu komentarzy w epoce patrystycznej. Znaczący problem ukazują dwie zasadnicze tendencje dostrzegalne w wyjaśnianiu tej części Modlitwy Pańskiej: niektórzy autorzy wyjaśniali prośbę o chleb jedynie w znaczeniu materialnym (św. Grzegorz z Nyssy, św. Jan Chryzostom), inni natomiast (św. Cyryl Jerozolimski, św. Piotr Chryzolog) identyfikowali „chleb” z Modlitwy Pańskiej z Eucharystią.¹⁹ Nie trudno zauważyć, że św. Ambroży reprezentuje tę ostatnią tendencję. Zaś przytoczone jego słowa cytowane są w tej części KKK, w której wyjaśnia się znaczenie poszczególnych słów modlitwy „Ojcze nasz”, a konkretnie terminu „dzisiaj”. Ów szczegółowy komentarz do Modli-

twy Pańskiej pozwala św. Ambrożemu nie tylko wyjaśnić teologiczne znaczenie jej poszczególnych elementów, ale także ukazać ich praktyczne zastosowanie w życiu codziennym chrześcijanina. O zacytowaniu przytoczonych słów biskupa Mediolanu zdecydował, możemy przypuszczać, oryginalny związek ukazany przez niego między Komunią świętą, obecnością Chrystusa i jego zmartwychwstaniem, a jednocześnie między tym, co możemy nazwać „dzisiaj” od strony człowieka i „dzisiaj” od strony Boga. Zresztą, żeby ukazać ten wielopłaszczyznowy związek, św. Ambroży odwołuje się do słynnego tekstu psalmisty „Tyś Synem moim, Ja Ciebie dziś zrodziłem” (Ps 2,7). Warto dodać, że w poprzednim wierszu tego samego psalmu mówi się o ustanowieniu i namaszczeniu króla, którego w przytoczonym fragmencie Bóg ogłasza swoim synem, według pewnej formuły o charakterze rodzinnym typowej dla starożytnego Wschodu. To samo zdanie, podjęte zresztą w charakterze mesjańskim przez 2 Sam 7, otrzyma w swoim czasie znaczenie o wiele głębsze. W rzeczywistości bowiem tekst Ps 2,7 zostanie zinterpretowany przez autora Listu do Hebrajczyków 1,5, później zaś przez tradycję teologiczną i liturgiczną, w sensie wiecznego rodzenia Słowa. W takim znaczeniu słowo „dzisiaj” otrzymuje zupełnie inny wymiar, nabiera bowiem w kontekście słów psalmisty charakteru nieprzemijającego, tak jak nieprzemijające jest rodzenie Słowa dokonujące się w Trójcy Świętej.

6. *De sacramentis* 5,30

„Pan, który zglądził wasz grzech i przebaczył wasze winy, jest gotowy strzec i chronić was przed zakusami diabła, walczącego z wami, aby nieprzyjaciel – źródło wszelkich przewinień – nie zaskoczył was. Kto powierza się Bogu, nie obawia się Szatana. Jeżeli Bóg z nami, któż przeciwko nam?” (Rz 8,31).²⁰

Pozostając ciągle w tematyce Modlitwy Pańskiej Autor KKK analizuje ostatnią prośbę do naszego Ojca, mianowicie: „Ale nas zbaw ode Złego”. Precyzuje następnie, że zło, o którym mówi ta prośba, nie jest jakąś abstrakcją, lecz oznacza osobę, „Szatana, Złego, anioła, który sprzeciwił się Bogu”.²¹

Biskup Mediolanu w tekście wyżej przytoczonym mówi o „diable walczącym z człowiekiem”, podkreślając w ten sposób nieustanne zagrożenie, jakiemu poddany jest każdy chrześcijanin w czasie swojego ziemskiego życia. Odwołuje się następnie do słów Apostoła Narodów, ukazując w powierzeniu się Bogu lekarstwo na walkę z Szatanem. Warto w tym miejscu dodać, że z analizy kontekstu słów św. Pawła nie wynika jednoznacznie, że chodziło mu tylko o Szatana. Stwierdzenie bowiem Apostoła: „Jeżeli Bóg z nami, któż przeciwko nam?” (Rz 8,31) ma charakter dosyć ogólny i odnosi się, jak można sądzić, do wszelkich przeciwników zamysłu Bożego realizowanego przez Chrystusa i założony przez niego Kościół, o czym Apostoł mówi kilka wierszy wcześniej. Św. Ambroży również i w tym przypadku dokonuje swoistej konkretyzacji słów biblijnych, ukazując ich aktualność a jednocześnie treściowe bogactwo Pisma Świętego przynoszącego nam pomoc w różnych życiowych sytuacjach.

Podsumowując nasze rozważania dotyczące obecności traktatu św. Ambrożego zatytułowanego *De sacramentis* w KKK trzeba zauważyć, że katechetyczny styl dzieła biskupa Mediolanu, jak też zawarte w nim pastoralne propozycje spowodowały, że przytoczone cytaty dotyczą głównie dwóch zagadnień: chrztu i Eucharystii oraz

Modlitwy Pańskiej. W obydwu przypadkach św. Ambroży cytuje obficie Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, usiłując nadać nowe znaczenie wielu natchnionym tekstom, jak też wyjaśniając niektóre prawdy przez nie ukazywane, by nie skupiać się tylko nad ich formą literacką. Pismo Święte w rzeczywistości jest bogatsze od naszego języka codziennego, ponieważ pochodzi od Ducha Świętego a to powoduje, że można znaleźć w Biblii różne znaczenia (św. Ambroży akceptuje pogląd Orygenesusa, który wyróżnia dosłowne, mistyczne i moralne znaczenie natchnionego tekstu).²² Nic więc dziwnego, że również w kwestiach liturgicznych biskup Mediolanu obficie nawiązuje do postaci i faktów opisanych przez Stary Testament, zapowiadających wiele rzeczywistości Nowego Testamentu. Z kolei niektóre wydarzenia z życia Chrystusa obrazują i zapowiadają duchowe rzeczywistości pozostawione w darze Kościołowi i jego członkom. Zauważyliśmy to wyraźnie choćby w tekstach dotyczących znaczeń wody i krwi, które wypłynęły z boku Chrystusowego, symboliki ołtarza, na którym sprawuje się Eucharystię, jak też interpretacji wyrażenia Modlitwy Pańskiej, zwłaszcza zaś słów „dzisiaj” i „chleb”. Nawet jeśli w naszych czasach nie możemy akceptować wszystkich egzegetycznych i liturgicznych wyjaśnień biskupa Mediolanu, to jednak jego wiele spostrzeżeń ukazuje swoistą głębię teologiczną, a przejawy tej ostatniej pozostają ciągle aktualne.

Przypisy:

¹ Jako datę śmierci św. Ambrożego wskazuje się 4 kwietnia 397 r., natomiast jego liturgiczne wspomnienie obchodzi się 7 grudnia na pamiątkę dnia, w którym Ambroży został konsekrowany biskupem Mediolanu (374 r.), po tym jak 8 dni wcześniej przyjął chrzest.

² Konstytucja Apostolska *Fidei depositum* ogłoszona z okazji publikacji *Katechizmu Kościoła Katolickiego* opracowanego po Soborze Watykańskim II, nosi datę 11 października 1992 r. W tym samym roku ukazała się wersja francuska i włoska *Katechizmu*, natomiast jego wydanie polskie (z którego pochodzą cytaty umieszczone w niniejszym opracowaniu) zostało opublikowane przez wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1994 r.

³ Zob. F. BERGAMELLI, *L'uso dei Padri nel nuovo Catechismo della Chiesa Cattolica*, «Salesianum» 56 (1994), s. 100. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że obecnie myśli Ojców Kościoła w *Katechizmie* analizują także między innymi: M. MERINO, *Los santos Padres en el Catecismo de la Iglesia Católica*, «Scripta Theologica» 25 (1993), s. 511-538; P. DE LUIS, *San Agustín en el nuevo Catecismo de la Iglesia Católica. Datos y observaciones críticas*, «Estudio Augustiniano» 28 (1993), s. 109-155; W. TUREK, *Patrystyczne i klasyczne aspekty koncepcji godności człowieka w Katechizmie Kościoła Katolickiego*, w: F. DRĄCZKOWSKI - J. PAŁUCKI (pod kier.), *Godność chrześcijanina w nauczaniu Ojców Kościoła*, Lublin 1996, s. 15-26.

⁴ Na temat autentyczności traktatu św. Ambrożego warto odwołać się tu do samego B. BOTTE, *Sources Chrétiennes* 25 bis, Paris 1994, s. 12-21, który przedstawia historię problemu, jak też argumenty przemawiające na rzecz autorstwa biskupa Mediolanu w odniesieniu do interesującego nas traktatu.

⁵ ŚW. AMBROŻY, *De sacramentis* 2,6; zob. KKK, n. 1225. Z racji na niektóre zamierzone analizy filologiczne, podawać też będziemy teksty św. Ambrożego w ich oryginalnej wersji łacińskiej według wydania: SANT AMBROGIO, *De sacramentis*, ed. O. FALLER, Sancti Ambrosii Episcopi Mediolanensis Opera, 17, Milano-Roma 1982, s. 42-132. Pierwszy z przytoczonych tekstów znajduje się na s. 60 wspomnianej edycji: *Vide, ubi baptizaris, unde sit baptismum nisi de cruce Christi, de morte Christi. Ibi est omne mysterium, quia pro te passus est. In ipso redimeris, in ipso salvaris.*

⁶ ŚW. AMBROŻY, *De sacramentis* 2,1, s. 58: *In diluvio quoque figuram baptismatis praecessisse hesterno coepimus disputare.*

⁷ Zob. *ibidem* 1, 23, s. 54: *In diluvio quoque, fuit iam tunc figura baptismatis, et adhuc utique non erant mysteria Iudaeorum. Si ergo huius baptismatis forma praecessit, vides superiora mysteria Christianorum quam fuerint Iudaeorum.*

⁸ Zob. J. SCHMITZ, *Gottesdienst in altchristlichen Mailand*, Köln-Bonn 1975, s. 92-93.

⁹ ŚW. AMBROŻY, *De sacramentis* 4,7, s. 88: *Forma corporis altare est et corpus Christi est in altari; zob. KKK, n. 1383.*

¹⁰ *Ibidem* 5,7, s. 104: *Quid est enim altare Christi nisi forma corporis Christi?*; zob. KKK, n. 1383.

¹¹ *Ibidem* 4,28, s. 100: *Quotiescumque accipimus, mortem Domini adnuntiamus. Si mortem, adnuntiamus remissionem peccatorum. Si, quotiescumque affunditur sanguis, in remissionem peccatorum funditur, deo illum semper accipere, ut semper mihi peccata dimittat. Qui semper pecco, semper deo habere medicinam.*

¹² KKK, n. 1394.

¹³ KKK, n. 1395.

¹⁴ ŚW. AMBROŻY, *De sacramentis* 5,19, s. 110: *O homo, faciem tuam non audebas ad caelum ad tollere, oculos tuos in terram dirigebas, et subito accepisti gratiam Christi, omnia tibi peccata dimissa sunt. Ex malo servo factus es bonus filius... Ergo adtolle oculos ad Patrem, qui te per lavacrum genuit, ad Patrem, qui per Filium te redemit, et dic „Pater noster”... Sed noli tibi aliquid specialiter vindicare. Solius Christi specialis est Pater, nobis omnibus in commune est Pater, quia illum solum genuit, nos creavit. Dic ergo et tu per gratiam „Pater noster”, ut filius esse merearis*; zob. KKK, n. 2783.

¹⁵ *Ibidem* 5,17, s. 108.

¹⁶ *Ibidem* 5,18, s. 110.

¹⁷ Temat *Pater noster* u chrześcijańskich pisarzy starożytnych doczekał się dosyć szczegółowych opracowań. Zob. A. HAMMAN, *Le Pater expliqué par les Pères*, Paris 1962; V. GROSSI, *Tertulliano - Cipriano - Agostino. Il Padre nostro*, Roma 1980; S. SABUGAL, *El Padre nostro en la interpretación catequética antigua e moderna*, Salamanca 1982.

¹⁸ ŚW. AMBROŻY, *De sacramentis* 5,26, s. 114: *Quotidie si accipis, quotidie tibi hodie est. Si tibi hodie est Christus, tibi quotidie resurgit. Quomodo? „Filius meus es tu, ego hodie genui te”. Hodie ergo est, quando Christus resurgit*; zob. KKK, n. 2836.

¹⁹ Zob. C. VONA, *La quarta petitio dell'oratio dominica nell'interpretazione di antichi scrittori cristiani, in Convivium Dominicum*, Catania 1959, s. 217-255; W. RODORF, *Le „pain quotidien” (Matth. 6,11) dans l'exégèse de Grégoire de Nysse, „Augustinianum”* 17(1977), s. 193-199.

²⁰ ŚW. AMBROŻY, *De sacramentis* 5,30, s. 116: *Dominus, qui abstulit peccatum vestrum et delicta vestra donavit, tueri et custodire vos adversum diaboli adversantis insidias, ut non vobis obrepat inimicus, qui culpam generare consuevit. Sed qui Deo se committit, diabolus non timet. Si enim „Deus pro nobis, quis contra nos?”*; zob. KKK, n. 2852.

²¹ KKK, n. 2851.

²² Zob. uwagi na ten temat zamieszczone w najnowszym podręczniku literatury chrześcijańskiej antycznej opracowanym w języku włoskim przez C. MORESCHINI - E. NORELLI, *Storia della letteratura cristiana antica greca e latina*, 2.1, *Dal concilio di Nicea agli inizi del Medioevo*, Brescia 1996, s. 392-394.